

Beelden van beslotenheid
en bevrijding

Van de wereld

PARCUM

DAVIDSFONDS
UITGEVERIJ

'Fonteyne der liefde soeticheynt en troost in alle noodt' De devotie tot de wonden en de passiewerktuigen van Christus¹

Evelyne Verheggen

De devotie tot de wonden en de passiewerktuigen van Christus zoals die werd gepraktiseerd vanaf de middeleeuwen lijkt een van de meest mystieke en ver van ons af staande metaforen over – en van – het lijden van Christus. In de veranderde wereld van nu, met een dagelijkse overvloed aan beelden, is de lichamelijke en expliciete wijze waarop men in vroegere tijden mediteerde met behulp van voorwerpen en afbeeldingen moeilijk te bevatten. Deze bijdrage zal de imaginaire cultuur van pijn en lijden uitleggen en in een historisch perspectief plaatsen.

De Bijbel, Bernardus en Franciscus

Bij het Laatste Avondmaal brak Jezus het brood met de woorden: 'Neem, eet, dit is Mijn lichaam', daarna nam Hij de beker, sprak het dankgebed uit en gaf het aan Zijn leerlingen met de woorden: 'Drink allen hieruit, dit is Mijn bloed, het bloed van het verbond, dat voor velen wordt vergoten tot vergeving van de zonden.'

In de daaropvolgende dagen werd Christus gevangengenomen, gemarteld en gekruisigd. Reeds vanaf het vroege christendom werden Zijn pijn en lijden door middel van deze tekst herdacht in de eredienst. Brood en wijn, het lichaam en het bloed van Christus, groeiden uit tot hét symbool voor het doorgeven van Zijn boodschap van verrijzenis en verlossing. Het is een Bijbeltekst die door kerkleraren, kerkvaders en theologen leidde tot debat, discussies en diepzinnige verhandelingen, die kunstenaars en schrijvers inspireerde tot gedichten, boeken, schilderijen en beelden. In de middeleeuwen ontwikkelde zich een lijdensmystiek waarin Zijn lijden werd nagevolgd op zeer intense wijze, onder meer door de verering van – en meditatie op – Zijn wonden en Zijn lijdenswerktuigen.

De devotie voor het lijden van Christus werd pas echt belangrijk in de hoge middeleeuwen onder invloed van de twee belangrijkste heiligen uit die periode: Bernardus van Clairvaux (1090-1153) en Franciscus van Assisi (1181-1226).

Bernardus was de inspirator van de hervormde kloostergemeenschap van de cisterciënzers. Hij werd geïnspireerd door Maria en beschouwde haar als de belangrijkste middelares tot God. Van haar ontving hij in een visioen melk uit haar borsten als geestelijk voedsel, een legende die later veelvuldig in de kunst werd afgebeeld (cat. nr. 30). Bernardus werd beroemd omwille van zijn Hoogliedsermoenen.² Hij introduceerde het equivalent van het wereldse huwelijk. In zijn kloosters kon men trouwen met Christus, wat verheven werd boven het – op voortplanting gerichte – 'aardse' huwelijk. Hij schreef zijn sermoenen voor zijn mannelijke gemeenschap, in de 'bruidsmystiek' was de bruid van Christus de ziel van de monnik. Daarmee inspireerde hij ook veel vrouwen voor deze aantrekkelijke levensinvulling. Bestaande benedictijnenkloosters hervormden zich onder invloed van Bernardus en overal in Europa werden vanaf die tijd cisterciënzervrouwenkloosters, maar ook veel begijnhoven gesticht. Het huwelijk kende zijn moeilijkheden en beperkingen; het (semi)religieuze leven vormde een welgekomen uitweg voor vrouwen die zich geestelijk en spiritueel wilden ontwikkelen. Bernardus was met zijn sermoenen en geschriften tot ver in de vroegmoderne tijd dé inspirator voor religieuze vrouwen. Dat in tegenstelling tot bijvoorbeeld Thomas van Aquino (1225-1274), een intellectueel die zich maar weinig geestelijk verbonden voelde met de andere sekse.

In de populaire preken van Bernardus op het Hooglied staat hoe de zondige mens de ledematen van Christus moet vereren. Hoewel de devotie tot de lijdenswerktuigen

pas later op gang kwam, werd in de later ontstane beeldcultuur de verering hiervan ook aan Bernardus gekoppeld. Vanaf het einde van de veertiende eeuw werd Bernardus afgebeeld met de lijdenswerktuigen of *Arma Christi* als attribuut en als *exemplum* van zijn mystieke verbondenheid met het lijden van Christus (fig. 24).

Fig. 24
Susanna Verbruggen, *Heilige Bernardus met martelwerktuigen van Christus*, 1801 – Utrecht, Museum Catharijneconvent

Franciscus wordt ook wel geduid als de *Alter Christus*; weinigen in de geschiedenis volgden het leven van Christus in alles zo intens en nauwgezet na als hij. In 1224 trok Franciscus zich terug op de berg La Verna. In een visioen verscheen hem een gekruisigde engel. Terwijl hij nadacht over de betekenis van die verschijning, ontstonden wondtekenen aan zijn handen, voeten en in zijn zijde. Franciscus beschouwde dat als een bevestiging van Christus dat hij zijn volgelingen de juiste weg wees.³ Dit was het begin van de franciscaanse beweging. Volgens de legende had zijn eerste vrouwelijke navolster en tijdgenote, de Heilige Clara (1193/1194-1253), reeds de gewoonte om dagelijks een gebed voor de vijf wonden te bidden. Of dit waar is, weten we niet. Maar in de late

middeleeuwen ontstonden veel legenden waaruit zou blijken dat Franciscus zelf, en zijn vele (na)volgers, deze gebeden dagelijks praktiseerden.⁴

Beide hervormers kozen voor een leven in soberheid, afzondering en ascese. De dagelijkse dagorde werd gestructureerd in regels waarin gebed en arbeid zich afwisselden (*ora et labora*). In die dagorde was veel aandacht voor gebed, geïnspireerd op het leven van Christus en Maria. De navolging van Zijn lijden werd de leidraad voor het monastieke leven. Die boodschap had een hoog mystiek gehalte. De vereniging met Christus (en Maria) werd als in een visioen daadwerkelijk beleefd. In afzondering en gebed kon men Christus ontmoeten en aanschouwen. Door te mediteren op de wonden en de passiewerktuigen kon men Christus navolgen en Zijn pijn voelen.

Het meelijden met Christus werd beleefd als een intieme, liefdevolle samensmelting; door Zijn zijwond kon men binnentreden in Zijn hart. Men laafde zich daarbij aan het bloed ter vergeving van zonden en als medicijn tegen eigen pijn en verdriet. Iedere wond kreeg eigen gebeden en een eigen betekenis. Deelgenoot zijn van deze imaginaire, mystieke wereld werd beschouwd als het hoogste ideaal. Vele navolgers ontvingen stigmata. Vanaf de veertiende eeuw werden er speciale erediensten opgedragen ter ere van de vijf wonden, de *Humiliavit*.

Maagden en mystica's

Vrouwen hebben in de geschiedenis van de rooms-katholieke kerk altijd een belangrijke rol vervuld. Ten tijde van Bernardus en Franciscus was Europa volop in beweging. De steden kwamen op als centra van handel en nijverheid. Mensen verenigden zich in gemeenschappen om zich te wapenen tegen onheil, oorlog en ziekte. Bernardus en Franciscus bleken belangrijke leidsmannen voor de opkomende vrouwengemeenschappen; zij voorzagen vrouwen van een gelijkwaardige rol in de middeleeuwse maatschappij. Vindt de emancipatie van de vrouw in onze cultuur daar haar oorsprong?

Vrouwen verenigden zich en vonden elkaar in de idealen van zuiverheid en liefde voor de medemens. Met toewijding, onderwijs en zorg (*caritas*), levend in armoede en zuiverheid en in dienst van de vrede, droegen zij bij aan een betere wereld. Met die idealen verenigden zij zich in religieuze gemeenschappen. Hun (mystieke) huwelijksband met Christus gaf hen een extra status; zij waren immers, net als Maria, middelaressen tussen Christus en de wereld. Maria werd naast Christus hun

nieuwe rolmodel. Haar leven werd eveneens tot voorbeeld gesteld.

Behalve clarissen en cisterciënzers – vrouwen-gemeenschappen die meestal afgezonderd in een klooster woonden en vaak van aalmoezen afhankelijk waren – ontstond in de dertiende eeuw een vrouwenbeweging die onafhankelijk wilde zijn, maar toch in de wereld wilde blijven wonen. Het eerste begijnhof werd gesticht in 1230 te Aken. Duizenden vrouwen verenigden zich vanaf die tijd in 298 begijnhoven, verspreid over III steden, voornamelijk in de Zuidelijke Nederlanden.⁵ Deze burchten van afzondering stonden niet los van de maatschappij, ze werden gesticht aan de randen van de opkomende steden. De vrouwen voorzagen in hun eigen, sobere levensonderhoud, waardoor zij onafhankelijk konden opereren van de hiërarchische wereld. Het hof, in de beeldcultuur afgebeeld als *hortus conclusus* of het hemelse Jeruzalem, verschaftte de bewoonsters de rust om te mediteren. Ze hadden enkel de gelofte van zuiverheid afgelegd. Kloosterlingen beloofden ook in armoede en gehoorzaamheid te leven.

In deze wereld bloeide de mystiek. Door visioenen stonden de vrouwen in rechtstreeks contact met Christus. Daarmee werd ook hun status en uitstraling in de wereld bevestigd. De grootste vrouwelijke heiligen die leefden tussen de dertiende en de zeventiende eeuw kunnen grotendeels als 'extatische' en 'mystieke' vrouwen worden beschreven.⁶ Deze nieuwe vromen werden het rolmodel voor duizenden andere vrouwen die kozen voor een (semi)religieus leven in verbondenheid met de mystieke bruidegom Christus, die zij spiritueel én fysiek vereerden.

Veel vrouwelijke mystici praktiseerden een hartdevotie, waarbij zij het hart van Christus beschouwden als schuilplaats. De benedictines Lutgardis van Tongeren (1182-1246) ruilde op geestelijke wijze haar hart met dat van haar Welbeminde en dronk uit Zijn zijwond. In de dertiende eeuw dichtte Hadewijch dat zij in het hart van Christus haar overzoete rustplaats vond. De Delftse begijn Geertruid van Oosten (1320-1358) overwoog eindelijk Zijn lijden en ontving de stigmata, die volgens de legende elke vrijdag bloedden. Ook zij had het verlangen te mogen rusten in het geopende hart van haar beminde. In navolging van Lutgardis laafden velen, met name vrouwelijke mystici, zich aan de zijwond van Christus. Lidwina van Schiedam (1380-1433) dronk lange teugen uit de goddelijke bron van Zijn hart. Zij inspireerde zich daartoe wellicht ook op Catharina van Siena (1347-1380), die eerder hetzelfde visioen beleefde (cat. nr. 29).

Brigitta van Zweden (1303-1379), moeder van acht kinderen, koos na de dood van haar echtgenoot voor

een religieus leven. Ze ontving vele visioenen, waarbij de nadruk lag op het lijden van Christus. In 1346 stichtte ze in Vadstena het eerste klooster van haar orde, de birgittinessen. Als onderdeel van het habijt dragen deze vrouwen een sluier die wordt vastgehouden op het hoofd door twee gekruiste banden met daarop vijf knopen, die symbool staan voor de vijf wonden van Christus.

Aan het einde van de veertiende eeuw verenigden geestelijken en leken, mannen en vrouwen, zich als broeders en zusters van het Gemene Leven, een beweging die opkwam in de Noordelijke Nederlanden. De Moderne Devotie 'veroverde' heel West-Europa en bracht belangrijke hervormingen tot stand in de bestaande kloosters. Een van haar beroemdste zonen, Thomas a Kempis (ca. 1380-1471), beschreef hoe de ledematen, waaronder het hart en de zijwond, konden worden vereerd. Het lijden van de mens stond in geen vergelijking tot de pijn die Jezus had ondergaan bij Zijn sterven aan het kruis. Door hierover te mediteren werd het kwaad verdreven en ontving de gelovige troost en kracht. Het oefende een positieve invloed uit op de geest in tijden van zwakte en bekoring. Uiteindelijk bracht het de mens dichter bij de vereniging met Christus.⁷

Na de Reformatie, op het einde van de zestiende eeuw, kwam het religieuze leven van vrouwen opnieuw tot grote bloei. In de Zuidelijke Nederlanden kozen velen opnieuw voor een leven in de begijnhoven. Kloosters bloeiden of werden (her)opgericht; vooral de clarissen en de karmelietessen bleken populair.

In de Noordelijke Nederlanden was dat ingewikkelder.⁸ In de republiek was de openbare uitoefening van het katholieke geloof aan restricties gebonden, kloosters waren verboden. De katholieke kerk ging ondergronds. Dat weerhield duizenden vrouwen er echter niet van te kiezen voor een religieuze staat 'in de wereld'. Deze zogenoemde geestelijke maagden of geestelijke dochters werden in de volksmond in het noorden 'klopjes' genoemd, in Vlaanderen waren ze bekend als 'quesels'. Ook in de republiek bleven enkele begijnhoven overeind omdat de huisjes in particulier bezit waren. De semireligieuze vrouwen waren veruit in de meerderheid ten opzichte van de priesters, die zich in dienst stelden van deze vrouwen als geestelijke vader. Maar liefst negentig procent van de rooms-katholieke professionals in de republiek was vrouw. Verschil was ook dat de kerkelijke hiërarchie in de Noordelijke Nederlanden min of meer was geminimaliseerd. De republiek was voor Rome een missieland geworden. In de Zuidelijke Nederlanden bleef de kerkelijke hiërarchie bestaan, gesteund door de Spaanse landvoogdessen, die katholiek waren. Vrouwen vervulden een hoofdrol in de Contrareformatie van de Lage Landen.

De middeleeuwse dag- en weekstructuren en de bestaande devoties bleven gehandhaafd. Net als in de middeleeuwen waren Maria, vrouwelijke heiligen en mystici populair. Hun levens werden onveranderd tot voorbeeld gesteld. Wel kwam de nadruk, onder invloed van de hervormingen na het Concilie van Trente (1545-1563), meer op de deugden van de heiligen te liggen. Heiligenlevens werden daartoe herschreven. Allereerste meditatie werd toegespitst op het dagelijks praktiseren van deugden.⁹ Er ontstond een hernieuwde aandacht voor het ascetische leven naar het voorbeeld van kluisenaars. Schilderijen, boeken en prenten met heremieten en heremietessen werden populair. Net als zij zonderden de gelovigen zich af van de wereld om in mystieke verbondenheid te treden met Christus.

De vrouwen praktiseerden hun geloof volgens een strakke dag- en weekorde. Iedere dag was verbonden aan een fase uit het lijden van Christus. In de collectie van het Ruisbroecgenootschap in Antwerpen wordt een (zeldzame) prent bewaard waarop in het midden een vrouw knielend op haar bidstoel mediteert op de vier uitersten (de dood, het oordeel, de hel en de hemel) (fig. 25). Onderaan staat de dagorde van de week beschreven waarin zij het lijden van Christus moest

overdenken. De prent is om aan de muur te hangen en zo aan de dagorde te herinneren.

Over het lijden van Christus werden vanaf de zestiende eeuw veel devote boekjes en devotieprenten gedrukt en verspreid, voornamelijk afkomstig uit het nieuwe katholieke bolwerk Antwerpen. Van daaruit werd de hele wereld voorzien van spirituele lectuur en voorwerpen, waaronder reliekhouders en miljoenen devotieprenten die dienden als hulpmiddel bij het gebed.

Daaronder waren ook veel prenten en boekjes over de levens van de mystieke vrouwen. De *catholica* bleken een (uitstekend) propagandamiddel te zijn. Met geestelijke boekjes en prentjes beconcurrerden de diverse orden elkaar om roeping.

Een prentje waarin de maagd rust in de zijwond van haar beminde, werd beschouwd als 'maagdenwapen' (cat. nr. 58). Dit *Andachtsbild* was zeer populair onder religieuze vrouwen tot ver in de negentiende eeuw. In het levensverhaal van Jannetgen Dirks (gest. 1636), als geestelijke maagd verbonden aan de statie 'in den Hoeck' te Haarlem, werd opgetekend:¹⁰

Soo practiseerde dese maecht een beelt daer Christus alleen hangt aen 't cruys, verciert oft omset met wapenen van sijn lijn; onder leit de Bruit, in 't hertge. Hierin hadt se grote devotie om de eenvuldicheit ende het ruste van de Bruidt in 't hertge van haer Beminde.

Hoe onveranderd de mystiek doorwerkte in de vroegmoderne tijd blijkt ook uit een handschrift met korte gedichtjes geschreven door haar medezuster Maria van Wieringen in 1655:

*Legt u mondt aen u Bruydegoms open Wonden.
Ende suiicht daer uyt ghenade en verghiffenis van alle uwe zonden.
Ende gaet daer met al u gebreckelijckheijt soo diep in van binne
Dat Ghij daer moocht verdwijnen, en versmelten,
en rusten in sijn Goddelijcke minne.*

In de vroegmoderne tijd werd de wond- en hartdevotie onverminderd en vrijwel ongewijzigd gepraktiseerd. Het vereren van de wond droeg bij aan de vergeving van zonden, schonk een aflaat voor de zielen in het vagevuur en bewerkstelligde een zalige dood. Daarbij zou het beschermen tegen 'bekooringen'.

In 1672 verscheen een beeldmeditatieboek met 49 prenten over het leven van de geschoeide karmelietes Maria Magdalena de Pazzi (1566-1607) uit Firenze. In 1669 werd zij heilig verklaard. De prenten werden door

Fig. 25
Hendrick Thieullier, gravure A. Voet, *Seer heylige en profyetycke dagelycx morgens opdracht*, Antwerpen, 1710 – Antwerpen, Universiteitsbibliotheek

Fig. 26
 Zij [Maria Magdalena de Pazzi] ontfanght de H. Wondt-teekenen door Vierige straelen, Bescauwende het Lijden Vanden Salichmaecker, gravure uit *Vita seraphicae virginis S. Mariae Magdalenae de Pazzis*, naar ontwerp van Abraham van Diepenbeeck, ca. 1672 – Breda, Stadsarchief

diverse kunstenaars gegraveerd naar voorbeeld van de Brabantse schilder en tekenaar Abraham van Diepenbeeck (1596-1675). Het beeldmeditatieboek verscheen ter gelegenheid van de stichting van een karmelietesenklooster in het Brabantse Boxmeer. De afbeeldingen illustreren vrijwel alle mystieke clichés van het vrouwelijke religieuze leven. Zo ontving de religieuze tijdens de meditatie over het lijden van Christus de stigmata (fig. 26). Als ze de lijdenswerktuigen van haar bruidegom ontvangt, luidt het onderschrift: ‘Onze Heere geeft haar de instrumenten van Sijn Lijden, als een aldercraghtelijksten middel tegen de bekoringen.’ Eind zeventiende eeuw kreeg de hartdevotie een nieuwe impuls dankzij Marguérite Maria Alacoque (1647-1690) in het Franse Paray-le-Monial. Vanaf 1675 kreeg zij visioenen waarin Christus voor haar verscheen en haar opriep zich in te zetten voor het invoeren van een liturgisch feest ter ere van het Heilig Hart.¹¹

Mindfulness avant la lettre

De dagelijkse meditatie met behulp van tekst en/of beeld werd in de katholieke kerk geïmplementeerd vanaf de middeleeuwen. De techniek is te vergelijken met het tegenwoordig zeer populaire mindfulness.¹² De tekst en/of het beeld waarop men zich tijdens de meditatie focust, zijn in de katholieke cultuur teksten of beelden uit de Bijbel, het leven van Christus of de heiligen. Door zich te verdiepen in het onderwerp van de meditatie, door erover te lezen of er een afbeelding van te bekijken, kon men zich inbeelden fysiek bij een gebeurtenis – bijvoorbeeld uit het leven van Christus – aanwezig te zijn. Men trok zich terug voor een meditatieoefening en keerde in zichzelf om te luisteren naar Christus, die woonde en handelde vanuit het hart. Of men mediteerde op deugden van heiligen. Deugden worden tegenwoordig steeds vaker geduid als emoties, die immers van alle tijden en van alle godsdiensten zijn.¹³ De traditionele katholieke meditatiemethode werd geduid met de term ‘imaginatie’. De afbeeldingen die als hulpmiddel voor het gebed werden vervaardigd worden *Andachtsbilder* genoemd, naar het Duitse *Andacht* in de betekenis van gebed en meditatie. Men praktiseerde de imaginatie met alle zintuigen en ledematen. Het inbeelden met behulp van tekst, beeld of een voorwerp, bevorderde de concentratie op het onderwerp van meditatie en men werd minder snel afgeleid.

Als hulpmiddelen voor de meditatie werden allereerste devotionalia gemaakt en verspreid. Niet alleen prenten, maar bijvoorbeeld ook rozenkransen, medailles, kruisen en kruisjes, beelden enzovoort. Om zo dicht mogelijk bij een vereerde heilige te komen, werden zijn of haar relieken vereerd, meestal verpakt in kunstig gemaakte tuintjes of houders. In Duitsland worden deze zelfgemaakte religieuze voorwerpen samengebracht onder de term *Klösterfrauenarbeit*; ze zijn illustratief voor de dagelijkse arbeid van de grote aantallen (semi)religieuze vrouwen. In de context van bidden en werken was het maken van deze devotionalia zeer nuttig: tijdens het verrichten van de handenarbeid kon men bidden en de voorwerpen kon men verkopen om in het levensonderhoud te voorzien. Zo ontstond er vanaf de middeleeuwen een levende negotie in religieuze kringen in geborduurde paramenten, reliekentuintjes, handgesneden beelden en beeldjes, en zelfgemaakte devotieprenten.

Rhytmica oratio

Vanaf de hoge middeleeuwen werden visionaire ervaringen, gebeden, en spirituele teksten van navolgers van Bernardus en Franciscus opgetekend en beschreven en al of niet met afbeeldingen geïllustreerd in handschriften en incunabelen en vanaf 1500 in gedrukte devotionele boeken.

Een van de oudste gedichten waarin deze gesublimeerde liefde poëtisch wordt verwoord, is het legendarische gedicht van Arnulphus van Leuven (1170-1250), *Rhytmica oratio*. Aanvankelijk werd gedacht dat Bernardus zelf voor de tekst verantwoordelijk was, maar nu wordt het gedicht toegeschreven aan zijn ordegenoot Arnulphus. Het gedicht staat ook in het gebedenboekje uit ca. 1490 met onder meer een gebed tot de vijf wonden van Christus (cat. nr. 57). Daarbij is een in goud schitterende hartwond afgebeeld, met daarin de snede van de lans, omringd door de vier overige wonden aan de handen en voeten van Christus.

Het gebed is verdeeld over de dagen van de week. Al in de eerste alinea, op zondag, wordt de liefdevolle vereniging met Christus beschreven via de wonden.¹⁴

*'k Groet u Jesu, liefs mijns herten,
Die daer hanght vol liefd' en smerten!
Weest gegroet mijn saligheyt
Treckt tot u mijn Hert en Sinnen,
Leydt mij langhs u Wonden binnen,
O Afgrondt van soetigheyt!*

De zondag beschrijft verder hoe het bloed de zonden vergeeft en reinigt, zuivert en helend werkt als medicijn:

*'t Welcke druypt van boven ne'er:
Dit sal wasschen al mijn sonden,
Dit sal heelen al mijn wonden*

Aan het bloedige karakter, dat in de volksdevotie lang heeft doorgewerkt in de beeldcultuur, wordt gerefereerd in het gebed van maandag:

*Om mijn Ziel' te maecken reyn:
Uw bloedt, dat met dicke straelen
Langhs u Cruys komt nederdaelen,
Sy haer eenen Medecijn.*

De afdruk van de wonden wordt als het ware in het hart van de gelovige gedrukt. Het hart is de ziel van de mens en staat symbool voor de plaats waar Christus werkt en spreekt en het geweten wordt ontwikkeld. Het minnegedicht schrijft voor de vrijdag:

*Door die onverdraeghaer pijn,
Wilt mijn Hert in 't uwe brengen
Mijne liefd' met d'uwe mengen
En laet my met u een zijn.*

Op de laatste dag van de week, de zaterdag, worden de hoofdwonden aangehaald. De eerste strofe luidt *Salve caput cruentatum* ('k groet u Hooft van alle zyden). Dit werd door Paulus Gerhardt (1607-1676) in het Duits vertaald als *O Haupt voll Blut und Wunden* en kwam zo in de *Matteüspassion* van Johann Sebastian Bach terecht.

De devotie tot de 'wapenen' van Christus

Door het aanzien van de martelwerktuigen werd de passie van Christus nagevolgd. In de beleving van de gelovige werd dan het kwade, vaak gesymboliseerd door de duivel, overwonnen. De martelwerktuigen van Christus werden daarom symbolisch geduid als de 'wapenen Christi'. Behalve het belangrijkste wapen, zijnde het kruis, zijn dit de nagels, de lans, de geselkolom, de doornenkroon, de purperen koningsmantel, de rietstok met de spons, de ongenaaide rok en de dobbelstenen, de zweetdoek, de ladder, het graf, de lijkdoeken enzovoort. Het afbeelden van de *Arma Christi* werd populair vanaf de veertiende eeuw, wat in verband is te brengen met de dan ontstane liturgische cultus rond de relikwieën van de bijzonderste lijdenswerktuigen. Zo werd de doornenkroon vanaf de dertiende eeuw vereerd in de Sainte Chapelle in Parijs. De lans werd vereerd in Neurenberg. Dit wapen behoorde tot de Duitse rijksinsignien en werd bij de kroningsceremonie van de keizer gebruikt. In 1353 werd door paus Innocentius VI, op aandringen van de Duitse keizer, op de vrijdag na het octaaf van Pasen een feest ingesteld ter ere van de lans en de nagelen.

Net als de gebeden over de wonden van Christus zijn er in de middeleeuwse handschriften gebeden opgenomen die zijn opgedragen aan de wapenen. Het bekendste gebed zijn de zogenoemde *Oracien* van de Heilige Gregorius I (540-604). Hierin worden vijf, zeven of tien gebeden opgedragen aan de *Arma Christi*. Telkens wordt een wapen aangehaald, eindigend met het Onzevader, het zogenoemde *Paternoster*. De meeste gebeden gaan terug tot de negende eeuw. Volgens de legenden werd het mysterie van het lijden aldus geopenbaard aan paus Gregorius I. Daarin verscheen de lijdende Christus als Man van Smarten aan Gregorius terwijl hij de mis opdroeg. Daarmee werden ook de verbondenheid en de aanwezigheid van het lichaam van Christus in de Heilige Mis bevestigd. De afbeelding van dit wonder werd een

belangrijke voorstelling aan het einde van de middeleeuwen. Voorstellingen waarbij Gregorius tijdens de mis dit visioen aanschouwt, zijn talrijk. Later werden ook afbeeldingen van dit visioen zonder Gregorius populair als hulpmiddel bij het gebed (cat. nr. 48). In de loop van de middeleeuwen werd het steeds gebruikelijker om de gebeden voor de wonden van Christus te verbinden aan de *Arma Christi*. Ook Thomas a Kempis (ca. 1380-1471) schreef een gebed over de lijdenswerktuigen.

Door voorwerpen met de *Arma Christi* (zelf) te maken, kon men tegelijk het lijden van Christus overdenken (cat. nrs. 49, 50, 52, 53 en 54). Ze werden dan indirect ook geheiligd; tijdens het maken werd er immers ook meegebeden (*ora et labora*). Voordat ze werden doorgegeven of verkocht, werden ze gezegend, zodat ze konden beschermen tegen onheil, ziekte en gevaar.

De zijwond en de schouderwond

Hoe ziet een wond eruit die is ontstaan door de steek van een lans? De wond is op afbeeldingen van de gekruisigde Christus vaak aanwezig in de vorm van een halve maan, op het *Andachtsbild* wordt de zijwond ellipsvormig afgebeeld, een vorm die meer aansluit bij de verbeelding van het rusten in het hart van Christus. Een van de oudst bekende afbeeldingen van de zijwond is afkomstig uit een handschrift uit 1320. Het is geschreven door Johannes van Sint-Truiden, monnik uit Villers in Brabant en geestelijke vader van de zusters in het Vrouwenpark bij Leuven (cat. nr. 59).

In de wond van Christus' hart kon men zich verbergen tegen het kwade van de wereld en duivelse bezoeken en verzoeken. In teksten en gedichten werd deze metafoer beschreven, zoals in de zeventiende eeuw door de jezuiet Guilielmus Wael, wiens devotieboekje over de wonden vele malen werd herdrukt.¹⁵

*O goeden Iesu verhoort my,
In uwe Wonden verbergh my,
Teghen den boosen vyand bescherm my,
In d'ure van mijnder doot roept my*

De zijwond werd beschouwd als de poort tot het hart, symbolisch of verwant aan de ziel; daar waar het bloed door stroomde als een fontein van leven. Het geloof in de helende werking van de wonden diende men te prefereren boven het veelvuldig toegepaste aderlaten, wat de gezondheid zou bevorderen.

De kerkvaders verheerlijkten de zijwond als bron en oorsprong van de sacramenten. Door de zijwond vond

de 'harteruil' plaats. Jezus klopte op de deur van het hart en ging in het hart van de beminde wonen. Hij of zij gaf zijn/haar hart aan Hem.

De positie van het hart van Christus had ook een symbolische betekenis. Volgens de overleveringen en op grond van de Bijbelse beschouwingen zou het zijn doorboord aan de rechterkant. Op dezelfde wijze bevond zich de poort van de tempel aan de rechterzijde (1 Koningen 6:8) en zag Ezechiël het water aan de rechterzijde uit de tempel vloeien (Ezechiël 18:1).

Behalve de vijf wonden werden ook andere wonden bij de devotie gevoegd, onder andere de hoofdwonden en lichaamswonden van Christus ten gevolge van de doornenkroning en de geseling, en de wond ten gevolge van de besnijdenis acht dagen na Zijn geboorte. Er was zelfs een dispuut in de middeleeuwen hoeveel wonden Jezus precies zou hebben gehad: dat zou ergens tussen de 4466 en 6666 wonden zijn. In andere traktaten werden Zijn bloeddruuppels geteld. Later werd ook gemediteerd op de

Fig. 27
Vulnera Christi, ca. 1700 – Antwerpen,
Ruusbroecgenootschap

schouderwond, die ook wel werd geduid als de ‘verbor-gen’ wond, ontstaan door het dragen van het kruis op Zijn rechterschouder. Op een achttiende-eeuwse gravu-re met de afbeelding van de schouderwond (cat. nr. 60) wordt in de gebedsinstructie nog steeds een verband ge-legd met de geschriften van Bernardus.

De zijwond werd bloederig afgebeeld. De heden-daagse beschouwer zal de wijze waarop ze zijn weerge-geven wellicht associëren met de vrouwelijke genitalia al of niet tijdens de menstruatie (fig. 27).¹⁶ Veronder-steld wordt dat de overeenkomst tussen beide ‘wonden’ zich ent op het geven van nieuw leven. Voor de religi-euze beschouwers van toen zal deze overeenkomst niet schokkend zijn geweest, maar eerder vanzelfsprekend, omdat de wond toegang gaf tot een relatie met Chris-tus. Gevoelens en gedachten werden gesublimeerd in de verbeelding van – en met – een intieme omgang met Hem. Heilig bestond naast profaan. Zo werden de, in de late middeleeuwen populaire, religieuze pelgrims-insignes gedragen naast erotische insignes met fallussen en vulva’s. Ze moesten geluk brengen. Beide werden be-schouwd als amulet en er werden bijzondere krachten aan toegedicht.¹⁷

In een handschrift afkomstig van de kartuizers uit de vijftiende eeuw en later ook op veel prenten van heili-gen en mystici is naast de wonden, de nagels en de lans, een gesel afgebeeld (cat.nr. 56). Door (zelf)kastijding hoopte men de geest te laten triomferen over het vlees (het lichaam); de seksuele lust werd op deze wijze onderdrukt.

Epiloog

De katholieke kerk kende opnieuw een bloei in de negen-tiende en twintigste eeuw. Velen kozen voor een religi-eus leven, dat echter in vele opzichten verschilde van de middeleeuwse en vroegmoderne religieuze cultuur, die eindigde omstreeks 1800. Veel nieuwe vrouwenkloosters werden opgericht waarin de zusters – in tegenstelling tot de (semi)religieuzen in de middeleeuwen en vroeg-moderne tijd – weer in gehoorzaamheid aan het gezag moesten leven. De neostijlen veroverden Europa in de architectuur en religieuze kunst. Voor het eerst werden Christus en heiligen voorgesteld in historische kledij. Christus, Maria en (vrouwelijke) heiligen werden nu over het algemeen vormeloos, emotioneel en erotiekloos afgebeeld. Er ontstond een preuts tijdperk dat tot ver in de twintigste eeuw doorwerkte in de volksvroomheid en verbeelding.

Rondom de devotionalia die de religieuzen traditie-getrouw produceerden bleef de geur van magie, bescher-ming en genezing hangen.¹⁸ Zo borduurden kloosterzusters bijvoorbeeld lange tijd devotionalia, schilderden monniken iconen of maakte men kaarsen.

Devotionalia worden nog steeds verkocht in veel klooster- of abdijwinkels om de gemeenschap gaande te houden. Het aureool van mystiek rondom de gezegende, vaak zelfgemaakte voorwerpen is daar, na al die eeuwen, nog niet verdwenen.

- 1 De titel is ontleend aan het onderschrift van een devotieprentje van Cornelius de Boudt met de voorstelling van het Heilig Hart met zijwond van Christus van omstreeks 1700 (Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM dp976). Met dank aan Lieke Smits, Jury Smit, Paul van Geest en Inge Schriemer.
- 2 Eloe Kingma, *De mooiste onder de vrouwen. Een onderzoek naar de religieuze idealen in twaalfde-eeuwse commentaren op het Hooglied*, Hilversum, 1993.
- 3 Gerard Freeman, 'Franciscus van Assisi: ordetichter en populaire heilige', in *Franciscus van Assisi*, tent. cat., Utrecht, Museum Catharijneconvent, 2016, pp. 50-51.
- 4 Voor deze bijdrage is veelvuldig gebruikgemaakt van Maria Meertens, *De Godsvrucht in de Nederlanden: naar handschriften en gebedenboeken der XVe eeuw*, Antwerpen/Nijmegen, 1930-1934: dl 2 *Lijdensdevoties*.
- 5 Paul Trio, 'Begijnen en bedelorden in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de dertiende en veertiende eeuw', in P. Nissen (red.), *Geloven in de Lage Landen. Scharniermomenten in de geschiedenis van het Christendom*, Leuven, 2004, pp. 35-49.
- 6 Paul Vandenbroeck, *Hooglied. De beeldwereld van religieuze vrouwen in de Zuidelijke Nederlanden vanaf de 13de eeuw*, tent. cat., Brussel, Paleis voor Schone Kunsten, 1994, p. 11.
- 7 G. Kanters, *De Godsvrucht tot het Heilig Hart van Jesus in de vroegere Staten der Nederlanden (XIIe-XVIIe eeuw)*, Den Bosch, 1929, pp. 115-119. Zie voor de verering van de wonden bij de Moderne Devoten: Kathryn Rudy, 'Laat-middeleeuwse devotie tot de lichaamsdelen en bloeduitstortingen van Christus', in Kees Veelen-turf (red.), *Geen povere schoonheid. Laat-middeleeuwse kunst in verband met de Moderne Devotie*, Nijmegen, 2000 en Paul van Geest, *Thomas a Kempis (1379/1380 - 1471). Een studie van zijn mens- en godsbeeld. Analyse en tekstuutgave van de Hortulus rosarum en de Vallis lilyorum*, Kampen, 1996, pp. 218-222.
- 8 Voor deze bijdrage is veelvuldig gebruikgemaakt van Evelyne Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht. Bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw*, Zutphen, 2006.
- 9 Evelyne Verheggen, 'Volksdevotie rond Franciscus vanaf de Gouden Eeuw', in *Franciscus van Assisi*, tent. cat., Utrecht, Museum Catharijneconvent, 2016, pp. 148-179.
- 10 Joke Spaans, *De levens der Maechden, Het verhaal van een religieuze vrouwen-gemeenschap in de eerste helft van de zeventiende eeuw*, Hilversum, 2012, p. 138; Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht*, pp. 91-91 en 261.
- 11 Zie hiervoor o.a.: Kanters, *De Godsvrucht*; Jan Klinckaert, 'Sursum Corda. Het hart in de christelijke religie', in *Het Hart*, tent. cat., Haarlem, Teylers Museum en Gent, Museum Dr. Guislain, 2004-2005, pp. 42-57; voor het beeldmeditatieboek van Maria Magdalena de Pazzi zie: Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht*, pp. 156-157.
- 12 Mindfulness vindt zijn oorsprong in het boeddhisme. Zie voor de katholieke meditatie-techniek vanaf de middeleeuwen: Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht*, 2006, pp. 26-42. Voor de middeleeuwen zie o.a.: Rudy, 'Laat-middeleeuwse devotie', pp. 111-133.
- 13 De term 'emoties' wordt tegenwoordig als verzamelnaam gekozen voor allerhande uitingen van menselijk handelen, hierin vinden de deugden ook een plaats in een bredere context. Zie hiervoor ook: Gary Schwartz e.a., *Emoties. Geschilderde gevoelens in de Gouden Eeuw*, tent. cat., Haarlem, Frans Hals Museum, 2014-2015.
- 14 Anton van Duinkerken (verantwoording), *Beati patris Bernardi primi quondam abbatis Clarevallensis coenobii Rhythmica Oratio ad unum quodlibet membrorum Christi patientis et a cruce pendentis of Godtvrughtighe oeffeninghe van den H. Bernardus tot de lidmaeten vanden ghekruysten Jesus*, Haarlem, 1948; vertaling van Fulgentius Bottens OFM uit 1685.
- 15 Guilielmus Wael sj, *Croone der Alderheyligste Wonden Christi Iesu*, Antwerpen, 1649, p. 115.
- 16 Barbara Baert, *Interspaces between Word, Gaze and Touch. The Bible and the Visual Medium in the Middle Ages*, Leuven, 2011, pp. 52-55 en 103; Barbara Baert, 'The washing wound: late medieval ideas concerning Christ as 'Fons pietatis'', *Mitteilungen für Anthropologie und Religionsgeschichte*, 16 (2004), pp. 203-241; Gabriele Finaldi e.a., *The image of Christ*, tent. cat., Londen, The National Gallery, 2000, pp. 166-167. Hierin wordt een vergelijkbare zeventiende-eeuwse gravure uit Augsburg besproken en afgebeeld.
- 17 H. van Beuningen, A. Koldewij en D. Kicken, *Heilig en Profaan 2. 1200 Laatmiddeleeuwse Insignes uit openbare en particuliere collecties*, Cothen, 2001, p. 12 en hierin: Johan Winkelman. 'Bazige vrouwen, hitsige dwazen en leurende kooplieden', pp. 185-187.
- 18 Zie voor de diverse soorten van devotionalia die tot ver in de twintigste eeuw werden gemaakt o.a.: Willem Knippenberg, *Devotionalia. Religieuze voorwerpen uit het katholieke leven*, Eindhoven, 1985; *Volksdevotie. Beelden van religieuze volkscultuur in Noord-Brabant*, tent. cat. Uden, Museum voor Religieuze Kunst, 1990.

- p.7 Woord vooraf
- p.9 *Van de wereld. Beelden van beslotenheid en bevrijding*
– Liesbet Kusters

DEEL I: DE OPENING VAN HET BEELD

- p.19 *De opening van het beeld*
– Liesbet Kusters

DEEL II: 'BLIJF IN UW CEL, EN UW CEL ZAL U ALLES LEREN'

- p.25 *In de kluis van de oudvader. Evagrius Ponticus, Benedictus van Nursia en enkele beeldende kunstenaars over beslotenheid en vrijheid*
– Dirk Hanssens OSB
- p.32 *Apartlevingen*
– Wim Cuyvers

DEEL III: 'ZUSJE, BRUID, EEN BESLOTEN HOF BEN JIJ, EEN GESLOTEN TUIN, EEN VERZEGELDE BRON'

- p.53 *Leven in het besloten hof. De beeldcultuur en leefwereld van vrouwelijke religieuze gemeenschappen in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd*
– Hannah Iterbeke

DEEL IV: LIBERATA

- p.69 *Kloosterleven vandaag: fascinatie en provocatie*
– Thomas Quartier OSB
- p.73 *Spirituele beslotenheid in de Bijbelse godsdiensten*
– Emilio Giuseppe Platti
- p.78 *De weg naar de verlossing uit de kringloop van wedergeboorte. Beslotenheid en bevrijding in de Indiase religies*
– Chris De Lauwer

DEEL V: WOUDEVROUWEN EN STADSKLUIZENARESSEN

- p.93 *Woudvrouwen en een bloeiend parochieleven in Vlaanderen in de dertiende eeuw. De Heilige Alena als casus.*
– Liesbet Kusters
- p.101 *Kluisenaressen en ongebonden religieuze vrouwen*
– Anneke B. Mulder-Bakker
- p.107 *Coleta van Corbie. Een leven met een missie*
– Kristina Anciaux

DEEL VI: 'DOOR HET BEELD OVER HET BEELD'

- p.135 *'Fonteyne der liefde soeticheyt en troost in alle noodt'. De devotie tot de wonden en de passiewerktuigen van Christus*
– Evelyne Verheggen
- p.144 *Aan het slot gekluisterd: over Mario De Brabandere*
– Tom Lambeens

DEEL VII: EEN ULTIEME SCULPTUUR

- p.175 *On 'being together apart' and liberating experience of Ann Veronica Janssens' works*
– Alicja Melzacka

APPENDICES

- p.182 English translations
- p.251 Biografie van de auteurs
- p.252 Overzicht bruikleengevers
- p.253 Fotoverantwoording
- p.255 Colofon